

GAZZALÎ NEYE KARŞIYDI?

İlyas KOÇAK¹

Geliş: 19.03.2025 / Kabul: 29.04.2025

DOI: 10.62809/matbuat.1661359

Öz

Felsefe ile dinin karşıt olduğu ön kabulüne dayalı fikir yürütmelerde, dinin felsefeyi alt edip Müslüman coğrafyalardaki nüfusun yüzyıllar boyunca geri kalmasının tek sorumlusu olarak Gazzalî gösterilmektedir. Bir türlü muhtaç olduğu sıçramayı yapamayan Müslümanlar için bu tespit çok önemlidir; fakat bu tespitten sonra da geçen yüzyıllara rağmen herhangi bir değişiklik olmamıştır. Gazzalî yüz yıllar öncesinden, bir kültür iklimine aklın, bilimin ve özgür düşüncenin girmesine mâni olmakla suçlanmaktadır. Gazzalî suçlanmakta ve bununla yetinilmektedir. Neredeyse hiçbir olumlu faydası görülmeyen bu inanılmaz tespit üzerinde, bilimsel kuşku zemininde düşünülmesi gereği açıktır.

Felsefe, akıl ve bilim yanlısı sayılmak için Gazzalî'yi taşlamak gerekli, hatta yeterli görülmektedir. Oysa asıl felsefe, akıl, bilim yanlılarının, hiçbir yararı olmayan Gazzalî'yi taşlamaktan ibaret olan bu şablondan kuşku duymaları ve gerçeği araştırmaları gerekir. Şablonda ısrar edilmesinin, felsefe yanlısı kitlenin büyümesi sonucunu doğurmadığı çoktan anlaşılmış olmalıdır. Aksine, ikna edilmesi arzulanan dindar kitlenin felsefeden daha da uzaklaşmasına sebebiyet verilmektedir.

Çalışmada Gazzalî'nin felsefede nelere ve nasıl itiraz ettiği üzerinde durulmuştur. Felsefeye itiraz ancak felsefeyle yapılabileceğinden karşı olmak bir yana Gazzalî'nin felsefe yaptığı, dinin alanına girmenin felsefeyi tutarsızlığa düşürdüğünü iddia ettiği, temellendirilmeye çalışılmıştır. Gazzalî'nin felsefe, hele akıl ve bilim karşıtlığı gözden geçirilmelidir.

Bu çalışma ile Gazzalî'nin; felsefe, akıl, bilim ve din konusunda gerçek düşüncelerinin anlaşılabilmesi için önce akademik düzeyde bir tartışma başlatılması, ulaşılabilecek sonuçların toplum ile paylaşılması ve hiçbir faydası görülmeyen “felsefe akıl bilim düşmanı Gazzalî” şablonuna son verilmesine katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Gerçekler ortaya çıktığında dindarların felsefeyle barışması, akıl ve bilimin dinde ve dindar olmadaki rolünün de artması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gazzalî, Felsefe, Din, Felsefe din çatışması, Tehafüt.

¹ Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe, ilkocak@yahoo.com, ORCID: 0000 0002 8900 060X.

WHAT WAS AL-GHAZALI OPPOSED TO?

Abstract

In reasoning based on the preconceived notion that philosophy and religion are opposing forces, Ghazali is often portrayed as the sole culprit for philosophy's decline in the Muslim world and for centuries of stagnation among its populations. This observation holds significant importance for Muslims, who have yet to achieve the leap they so desperately need; however, no significant change has occurred even centuries after this conclusion was drawn. Ghazali has long been accused of preventing the integration of reason, science, and free thought into a cultural climate. He is blamed, blamed repeatedly, and no further action is taken. It is evident that this striking claim, which yields little positive benefit, requires reflection on the grounds of scientific skepticism.

To be regarded as a so-called proponent of philosophy, reason, and science, it is deemed necessary—and even sufficient—to demonize Ghazali. Yet, genuine advocates of philosophy, reason, and science should question this unproductive stereotype and seek the truth. It should have already been understood that insistence on this stereotype does not lead to the growth of a pro-philosophy audience. On the contrary, it causes the religious audience, whom one hopes to persuade, to distance themselves further from philosophy.

This study focuses on what and how Ghazali objected within the domain of philosophy. Since objections to philosophy can only be made through philosophy, rather than being opposed to it, Ghazali is argued to have engaged in philosophy. He claimed that venturing into the domain of religion renders philosophy inconsistent, and this claim is examined in detail. Ghazali's alleged opposition to philosophy, particularly to reason and science, should be reassessed.

This work aims to contribute to the understanding of Ghazali's true thoughts on philosophy, reason, science, and religion by first fostering an academic-level discussion. The findings of such discussions should then be shared with society to put an end to the unproductive scapegoating stereotype. When the truth is uncovered, it is hoped that the religious community will reconcile with philosophy, and the roles of reason and science in religion and religiosity will be enhanced.

Keywords: Al-Ghazali, Philosophy, Religion, Philosophy-religion conflict, Tahafut (Incoherence).

Giriş

Çin'de, Hint'te ve Mısır'da mitler ve dinler ile harmanlanmış şekilde yüzyıllar içinde oluşan, olgunlaşan insanlık düşüncesi birikimi, Batı Anadolu ve Ege adalarında milattan önce 500-300 yıllarında özel bir işleme tabi tutulmuştur. Yapılmaya çalışılan; doğanın ve doğada tüm olup bitenlerin, özellikle de insanın anlaşılması, insana özgü merakın doğurduğu soruların cevaplarının sadece akılla (ve aklını kullanan insan tarafından) verilmesidir. Bu sayede, kadim insanlık sorularına mitler ve dinlerin (tartışmaya kapalı, hazır ve kolay) cevapları reddediliyor, sorular yeniden ve her defasında biraz daha doğru olarak sorulmaya başlıyordu. Sözü edilen

değişimin zamanı, yeri ya da neden şu zaman ve bu yerde olduğu, ayrı birer tartışmanın konusudur ve bu makalenin kapsamı dışındadır.

MÖ 500-300 yıllarında Batı Anadolu’da felsefeye dönüştüğü kabul edilen insanlık düşüncesinin altın çağı, İtalya’da ve Balkanlarda kurulan imparatorlukların baskısı ve filizlenen yeni tek tanrılı dinin etkisiyle giderek sönümlenmiş, Doğu Roma imparatoru Iustinianus’un MS 529 yılında Atina’daki felsefe okullarını (paganlığa karşı çıkma adına) kapatmasıyla sona ermiştir. Helen düşüncesinin etkisi ve Yunanca hakimiyetinin de bu şekilde zaman içinde eriyerek, Latin kültürü ve Latinceye geçme sürecinin belirli bir aşamaya ulaştığı bu dönemde, Hristiyanlık içinde tamamen eriyen felsefenin müstakil bir görünürlüğü de kalmamıştır.

Atina felsefe okullarının kapatılmasından çok önce doğuya doğru yolculuğuna başlayan felsefe, MS 2. Yüzyılda kurulan Urfa okulunda okutuluyordu. Urfa okulunun MS 429’da kapatılması nedeniyle, öğretmen ve öğrenciler daha doğuya İran’a geçerek eğitimlerine devam etmişlerdir. Teoloji yanında felsefe, matematik ve tıp da öğretilen bu okullarda Yunan felsefe metinleri Süryanice’ye çevriliyordu. 7. Yüzyıldan itibaren İslamiyet’in, Doğuda Hristiyanlığın yerini almaya başlamasından sonra Suriyelilerin aracı rolü daha da önem kazanmış ve İslam sayesinde oluşan görece özgür ortam felsefenin yeni bir altın çağ yaşamasını sağlamıştır.

Felsefenin Müslümanlar sayesinde yaşadığı altın çağ, önceki kadar uzun sürmemiş ve 12-13. Yüzyılda felsefe tekrar Batıya doğru yola çıkmıştır. Bu bağlamda felsefenin İslam coğrafyasındaki etkisini (tek başına) sona erdiren kişi olarak Gazzalî ismi telaffuz edilmiştir. Gazzalî’yi felsefenin (kendi devrinden başlayarak) hâlâ İslam coğrafyalarından uzak olmasının da ilk (hatta tek) sorumlusu olarak gören/gösteren bir akım oluşmuştur.

Gazzalî Hakkındaki Görüşler

Gazzalî’nin felsefe ile ilişkisi hakkında çok farklı görüşler mevcuttur. Bir yandan felsefe-akıl-bilim karşıtı; diğer yandan felsefî bir disiplin (ürünü/aracı) olan mantığı, bir dinî (İslamî) disiplin olan kelama dahil eden, akli önceleyen bir alim olarak görenler vardır. Bir kısmına göre Gazzalî dinin felsefeyi yenmesini sağlayan kahramandır, bir kısmına göre ise “felsefeyi suçlayarak dinin kendi kuyusunu kazdığını” söyleyen bir akıl ve bilim savaçısı.

Taban tabana zıt ve aynı anda var olan bu düşüncelerden Gazzalî’yi felsefe düşmanı olarak gören düşüncenin popülerite kazandığı görülmektedir. Felsefe-akıl-bilim karşıtlığı fikrini paylaşmayan görüş, daha ziyade akademik camia içindeki dar bir çerçevede dillendirilmektedir.

Politik tartışmalarda özgür akıl, bilim ve felsefe karşıtlığının sembolü olarak Gazzalî ismini kullanmanın sağladığı kolaylıktan istifade edilmeye devam edilmektedir. Tam da özgür akıl, bilimi, felsefeyi savunanlar tarafından (kolayca ulaşılabilecek) Gazzalî

hakkında farklı (olumlu) düşünen diğer görüşün de bilimsel kuşkuculuk icabı araştırılması gerektiği halde ihmal edilmektedir. Aksine büyük çoğunluk farklı görüşlerden habersiz bir ezberin peşinden gitmekte, kim olduğunu bile bilmeden, hakkında bir nebze dahi düşünmeden Gazzalî'yi nefret objesi, olumsuz bir figür olarak kullanmaya devam etmektedir.

Gazzalî'nin felsefe, bilim ve akıl düşmanı olduğunu düşünen Prof. Dr. Hüseyin Atay ve Prof. Dr. Kemal Gürüz farklı gerekçelere sahiptir. Atay, Gazzalî'nin yaygaracılığı sayesinde etkin olduğunu; dinde taklitçilik ve otoritenin yanılmazlığının kabulü geleneğinin devamını sağlayarak dine çok büyük zarar verdiğini düşünmektedir (Atay, 2003: 35-36). Gürüz ise Gazzalî'nin akla dayanan tüm olumlu düşüncelere bu arada felsefeye, doğa bilimlerine, matematik ve mantığa karşı olduğunu düşünmektedir: Gazzalî, İbn Rüşd'ü yenerek 19. Yüzyıl sonuna kadar İslam aleminin zihnini kapatabilmiştir (Gürüz, 2016: 67). İkisinin birden doğru olamayacağı gerekçeler, Gazzalî'nin kendisinden yıllar sonra dünyaya gelen İbni Rüşd'ü yenmesi ve dinin (İslam dininin) galip ya da mağlup olması gibi tuhaflıklar; sonuçta Gazzalî muhalifliğinde birleşebilmektedir.

Gazzalî'nin felsefeyle mücadelesini takdirle karşılayıp; biraz abartılı bulsa da felsefenin İslam dünyasına girmesini engelleyen kişi olarak takdir eden akademik dünyadan Prof. Dr. Ebubekir Sifil; Gazzalî hakkındaki fikir yelpazesinin bir ucunu oluşturur. Sifil mülakatında, Gazzalî'nin itirazlarının felsefenin tamamı değil, din alanına girdiğini düşündüğü birkaç hususu hakkında olduğunu da ifade etmiştir (Ebubekir Sifil, 2014: 3, 5).

H. Corbin, İslam dünyasında Gazzalî'yi yanıtlayan İbn Rüşd'den sonra felsefenin sesinin kesildiğinin yaygın fakat yanlış bir kanı (Corbin, 2017: 18) olduğunu ifade ederek sadece Gazzalî'yi temize çıkarmakla kalmamış, felsefenin bitmediğini belirterek yeni bir bakış ortaya koymuştur. Ufuk açıcı bir diğer görüş de Gutas'tan gelmektedir. Gutas'a göre iki saygın fakih olan Gazzalî ve İbn Rüşd'ün büyük oranda fikhî nitelik taşıyan tartışmasından, İslam felsefesi açısından genel sonuçlar çıkarılması yanlıştır (Gutas, 2004: 166). Böylece Gazzalî'nin İslam felsefesini bitirip bitirmediğine gelmeden önce, (İslam felsefesinin) herhangi bir tarihte bitip bitmediği konusu üzerinde araştırma yapılması gerektiği ve bu ön kabulün tartışılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'de olduğu gibi Dünya'da da felsefe din karşıtlığı konusunda Gazzalî ve İbn Rüşd'ün birer sembol olarak kullanılmasına devam edilmektedir. Salman Rushdie fantastik bir romanında İbn Rüşd'ün hayatının en büyük savaşında ölü bir Farşlı Tuslu Gazzalî'ye yenildiği için hüznü olduğunu belirtir. Rushdie'ye göre felsefeyle alay eden Gazzalî felsefenin karşı karşıya kaldığı en büyük felakettir (Rushdie, 2016:20-21).

Türkiye'de buna ilave olarak, laik-dindar çatışması Gazzalî İbn Rüşd figürlerine yüklenen simgesel anlamlar üzerinden de yapılmaktadır. Merdan Yanardağ'a göre

aralarında neredeyse yüzyıllık zaman aralığı bulunan tehafütler karşılıklı! polemiktir ve Gazzalî İslam dünyasını bin yıl sürecek karanlık çağa sokan insandır (Yanardağ, 2013: 15-16). Yanardağ'a göre yeryüzünde kutsal kitaplar dışında hiçbir eser Gazzalî'nin tehafüt'ü kadar etkili olmamış, aklın değil nassın esas alındığı, bilim ve felsefenin kafirlik sayıldığı kapkaranlık bir gericilik dönemi yaratmamıştır (Yanardağ, 2013: 23).

Diğer yandan Gazzalî'nin felsefe ile ilişkisini karşıtlık-yandaşlık ikileminin dışında faydalanma olarak inceleyen farklı bir görüş de mevcuttur. Dağ ve Aydın'a göre Gazzalî tasavvuf literatürüne katkı sağladığı eserlerinde dinsizlikle suçladığı filozofların ahlak ve siyasetle ilgili görüşlerini kaynak belirtmeden ictibas etmiştir aynı durum mantık için de geçerlidir (Dağ ve Aydın, 2017:321). Gazzalî, felsefeyi İslam dünyasından uzaklaştırmak bir yana Uyanık'a göre özet ve anlaşılır bir hale getirerek herkese ulaşmasını sağlamıştır (Uyanık, 2016: 10).

Gazzalî'nin felsefe ile ilişkisini düşmanlık olarak görmeyen, fakat kendileri felsefeye düşman olan bir grup daha vardır. Dinin teslimiyet olduğunu insanın kendi aklına güvenmesini dinin hükümlerini sorgulamasının uygun olmadığını iddia eden bu grubun (zayıf dahi olsa) sesleri hala duyulmaktadır. Gazzalî'nin akla öncelik verdiği için dinden çıktığını iddia eden ve kitaplarını yakan bu grup üzerinde konuşulmaya değer bulunmadığından inceleme dışı bırakılmıştır.

Var olduğu farz ve kabul edilen felsefe- din çatışmasında kendilerini felsefe yanlısı ve (en azından bazı yorumları açısından) din karşıtı olarak konumlandırırlar için Gazzalî düşmanlığı son derece tartışmalıdır.

Gazzalî'yi bir sembol gibi kullanarak taassuba, gericiliğe, karanlığa vb karşı; felsefeyi yani aydınlığı, medeniyeti, gelişmeyi insan haklarını vb savunanlar pozisyonlarını (en azından) iki sebeple gözden geçirmelidir. Birincisi felsefenin tamamına değil madde madde sayılan bazı düşüncelere itiraz edilmelidir. İkincisi itirazlarda dinî değil felsefî argümanlar kullanılmalıdır.

Diğer bir husus Gazzalî son tahlilde kitaplar yazıp dersler veren bir entelektüeldir. Ne yaşadığı dönemde ne de sonrasında düşüncelerinin ürünü itirazlarını açıklamaktan ve tartışmaya sunmaktan başka bir yöntemi ya da gücü olmamıştır. Yaptığı, bazı felsefecilerin bazı fikirlerine anlayabildiği, aklının yettiğince itiraz etmektir. Yapılan, felsefe düşmanlığı olarak vasıflandırılmamalıdır: Aksine (paradoksal olarak) felsefenin ta kendisidir. Bazı felsefecilerin (filozofların) bazı (ya da tüm) fikirlerine itiraz etmek (çok şiddetli de olsa) bütün felsefecilerin yaptığı bir şeydir ve bu onları ancak felsefeci (ya da filozof) yapar; asla felsefe dairesinden çıkarmaz, hele felsefe düşmanı hiç yapmaz. Zaten felsefe de büyük oranda böyle yani bazı felsefecilerin fikirlerine itiraz edilerek, yanlış bulunanlar düzeltilerek, eksik görülenler tamamlanarak yapılmaktadır.

1058-1111 tarihleri arasında yaşamış (diyelim felsefe düşmanı) bir medrese müderrisinin yazıp çizdikleri, kendisi ile çağdaş İbn Rüşd'ü bile ikna edememiş, aksine ona itiraz anlamında çok iyi bilinen *Tehafüt-ül Tehafüt* isimli hacimli bir eserle itiraz edilerek karşılanmıştır. Öte yandan çağdaşlarının bir kısmı tarafından dinden çıkmış bir felsefeci olarak değerlendirilip kitapları yakıldığı bilindiği halde koskoca bir zihniyet dünyasını 1000 yıldır etkileyebildiğine inanmak ne kadar mantıklı olabilir? Diğer yandan İbn Rüşd de hem Müslümanlar tarafından bir dönem dinden çıkmakla suçlanmış hem de Hristiyan otoritelerince kitapları toplatılıp yakılmış ve okunup dağıtılması yasaklanmıştır. Katolik kiliseleri yenilmiş ayaklar altına alınmış İbn Rüşd tasvirleri ile doludur. Buna rağmen Batıda İbn Rüşd Aristo şarihi olarak sahiplenilmiş, “Atina okulu” isimli çok iyi bilinen freskte tek Müslüman filozof olarak yer verilmiştir. Tüm engellemelere rağmen İbn Rüşd'ü terk etmeyen Hristiyan aydınlarına rağmen tercihlerini bildiğimiz Müslüman entelektüellerini sorgulamadan, Gazzalî hakkında peşin hükümleri tekrar etmek sadece düşünmekten, araştırmaktan kaçanların sığındığı şablonculuktur. Onlara göre her şeyin sorumlusu hatta kendisini bir nefret objesi haline getiren düşünce tembelliğinin dahi suçlusu (günah keçisi) Gazzalî'dir.

Gazzalî'ye Göre Felsefe

Gazzali, herhangi bir görüş belirtmeden önce hakkında geniş araştırmalar yaptığı felsefe hakkındaki düşüncelerini *Makasid-ül Felasife* adlı eserinde detayları ile anlatmıştır. Buna göre felsefeciler matematik, mantık, tabiat bilimleri ve metafizik ile ilgilenir. Gazzalî, matematik ve mantık'ı reddedilemez bulur: Tabiat bilimleri ve metafizik konusunda eleştirileri vardır. Tabiat bilimlerindeki farklı görüşlerinin yanlış da olabileceğinin şimdi doğru gibi görünenlerin zaman içinde değişiklik gösterebileceğini kabul eder. (Gazzâlî 2002: 35-36).

Açıkça anlaşılacağı üzere felsefe olarak gördüğü fikirler bütünüünün sadece metafizik bölümünde eleştirilmesi gereken hususlar bulunduğunu düşünmektedir. Matematik bilimlerini, akla aykırı olması ya da akıl tarafından inkâr edilmesi mümkün olmayan aritmetik ve geometriyi tam olarak kabul etmektedir. Mantiğı, bütün bilimlerin esası ve ölçüsü (Gazzâlî 2002: 43) olarak değerlendirdiğinden (o zamana kadar görülmedik şekilde) kelama da dahil etmekten çekinmemiştir.

... bilinmesi gerekir ki, filozoflar arasındaki görüş ayrılıklarını ayrıntıları ile anlatmak uzun sürer. Çünkü onların temellendirilmemiş yaklaşımları ve tartışmaları çok, görüşleri yaygın, yöntemleri ise farklı ve çelişiktir. O halde biz onların önde geleni “Mutlak Filozof” ve “Muallim-i Evvel” diye bilinenin düşünce sistemindeki çelişkiyi ortaya koymakla yetinelim. (Gazzalî,2014: 26)

Platon (Mutlak Filozof) ve Aristoteles (Muallim-i Evvel) hakkındaki bilgileri Farabi ve İbni Sina'nın tercüme ve şerhlerinden aldığını da belirten Gazzalî eleştirilerinin isabeti ile ilgili tereddüdünü de *Tehafüt-ül Felasife*'nin birinci mukaddimesinde

belirtir. Farabi ve İbn Sina'dan iki şekilde yararlanmaktadır. Eleştiri için karşısına aldığı Platon ve Aristoteles'in eserlerine onların çeviri ve şerhleri sayesinde vasıl olduğunu belirtir. İkinci ve daha önemlisi de Müslüman alimlerin Yunan felsefecilerin benimsediklerini düşündüğü fikirlerine dikkat kesilir. Farabî ve İbn Sina'nın sahip çıkmadığı fikirler Gazzalî için de eleştiri dışıdır, peşinden koşmaya sözü uzatmaya gerek yoktur (Gazzalî, 2014: 26). Gazzalî açısından bu şekilde iki alim filtresinden geçen ve Müslümanlara sunulan felsefe ana başlığı altındaki fikirlerin doğru bilgiye dayalı ve mantıksal tutarlılık içinde olup olmadığı önemlidir.

Anlaşılabileceği üzere *Tehafütü'l-Felasife*'de tenkit edilen (felsefe) sadece Platon ve Aristoteles'in (Farabi ve İbn Sina tarafından aktarıldığı kadarıyla) bazı (sapıklık diye gördüğü) fikirleridir. Gazzalî'nin yaşadığı dönemde devletlerin din ile ilişkileri ve dinin güç dengelerini nasıl etkilediği düşünüldüğünde felsefeyi bir Truva atı gibi kullanarak genel olarak din, özel olarak İslamiyet hatta mezhep karşıtlığı ya da propagandası yapılmasından endişe duyulması anlaşılabilir bir kaygıdır.

Bugün ayrı ayrı var olan bilim disiplinleri Gazzalî'nin yaşadığı dönemde felsefenin konularıydı. Bilim karşıtı olarak sunulan Gazzalî bu bilimlere özenle ayırır. Din ve şeriat açısından açıkça belirttiği birkaç nokta dışında tartışmayı ya da karşı çıkmayı gerektirecek hiçbir husus olmadığını belirtir (Gazzalî, 2014: 324).

Gazzalî'nin din açısından ret veya tartışılmasını doğru bulmadığı, Aristoteles'in kitaplarında yer bulan bilimlerden bazıları; fizik (hareket, zaman, mekân, boşluk, değişme), tıp (doğma-üreme, gelişme-çürüme, oluş-bozuluş, değişmelere rağmen türlerin varlığının devam etmesi), astronomi, meteoroloji, mineraloji (cevherler), botanik, zoolojidir. Gazzalî sonradan müstakil bilim disiplini olan bu hususları herhangi bir itirazda bulunmadan kabul edip, tartışma dışı tutmasına ilave olarak artık bilim sayılmayan rüya tabiri, tılsım ve büyücülüğü dahi birer ilim sayarak (ve sırf bilim olduğunu düşündüğü için) tartışma dışı saymıştır (Gazzalî, 2014: 326).

Gazzalî'ye göre felsefî ilimlerden sadece metafizikte bazı tutarsızlıklar mevcuttur: Metafizik içinde olup eleştirdikleri de tamamen ilahiyat alanındadır. Her ne kadar diğer (daha ziyade dinî) eserlerinin muhtelif kısımlarında felsefeyi toptan eleştirip/reddedip, ilgilenenleri kafir ilan eden cümleler bulunabilirse de kastedilenin aslında ne olduğu, doğrudan felsefe, akıl ve bilim hakkındaki eserlerinde defalarca ve açıkça anlatılmıştır. Her şeye rağmen felsefe ve bilim hakkındaki fikirlerini (yazdıklarını) yanlış anlamakta ısrar edecek (Gazzalî'nin isimlendirmesiyle) “cahil dostları” önceden ikaz etmekten de geri kalmaz.

(C)ahil dost bu düşünceden hareket ederek felsefecilerin bütün bilgilerini reddetmiş, felsefecilerin o konularda cahil olduklarını ileri sürmüştür. O kadar ki bu kimse felsefecilerin güneş ve ay tutulması ile ilgili görüşlerini bile inkâr ederek bu görüşlerin şeriata aykırı olduğunu iddia etmiştir. Güneş ve ay tutulmasını kesin delile dayanarak bilen bir kimse cahil dostun bu saçma iddiasını duyunca bildiği kesin delillerden

kuşkuya düşmemiş, tersine İslam'ın cehalete, kesin delilleri inkâr etmeye dayandığına inanarak felsefeye daha da bağlanmış, buna karşılık İslam'dan soğumuştur.

İslamiyet'i desteklemek için felsefecilerin ortaya koyduğu bu tip bilgileri inkâr etmek gerektiğini sanmak, dine karşı büyük bir cinayettir (Gazzalî, 2014: 127).

Gazzalî'nin felsefede eleştirip itiraz ettiği [metafizik (özellikle ilahiyat) ile ilgili] hususlar birkaç başlıkta toplanabilecek görüşlerdir. Gazzalî dışında (özellikle Batıdaki) filozoflardan David Hume, Rudolf Carnap, Ludwig Wittgenstein gibi metafiziğin tamamını reddedenlerin dahi filozof kalmaya devam ettiği de bilinmektedir. Oysa metafizik ne felsefenin tamamıdır ne de dinin. Bu nedenle de metafizik konusundaki itiraz/eleştiriler felsefenin tamamı için geçerli sayılmamalı; ilahiyat alanına girdiği düşünülen metafizik hususlardaki iddia/itirazlar doğrudan dinin tamamıyla ilişkilendirilmemelidir.

Gazzalî'nin felsefe, akıl ve bilim hakkında yazdıklarını değerlendirirken muhataplarının da dikkate alınması doğru olacaktır. Çünkü felsefe gibi soyutlama, refleksiyonlu düşünme, bilimsel kültürel altyapı gerektiren uğraş (Gazzalî'ye göre dönemindeki) ortalama dindar bir insan için tehlikeli olabilir. Bu konuda; gerekli donanımına sahip olmayan, hatta yüzme bilmeyenler için dalgıçlığın tehlikelerinden bahsederken yaptığı, denizi ve denizdeki zenginliklerin inkârı, yasaklanması ya da yok sayılması değil, donanım sahibi olmayı, en azından yüzme öğrenmeyi özendirme şeklinde anlaşılmalıdır (Gazzalî, 2016: 93, 143).

İbn Rüşd tarafından da Gazzalî'nin felsefe ile ilgili görüşlerinin farklı anlaşılmasının bir sebebi olarak muhatap farklılığı ifade edilmiştir. Gazzalî'ye göre de havas ve avam ayrımı vardır. Havas derinliğine bilgi sahibi seçkin kişiler, avam ise yüzeysel bilgi sahibi ve samimi müminlerden oluşan çoğunluktur. Gazzalî'nin kitaplarında bir sınıflama olmadığı için, havas düzeyi tartışmalar, avama yönelik ders ve tavsiyeler ile iç içe geçmiş durumdadır.

İbn Rüşd, Gazzalî tenkidinde onun ehil olmayan kitleler ile seviyelerini aşan tartışmalara girdiğinden bahseder. Rüşd, aklî kıyasın dolayısıyla mantığın din alanında da şart olduğunu, yetkin bir kıyas; yeterli bilgi ve yüksek zekâ gerektirdiğinden herkesin aynı olamayacağını belirtir. Rüşd'e göre kıyasın dört seviyesi vardır. En üst seviye alimler için burhanî kıyastır; sonra sırasıyla cedelî ve hatabî kıyaslar gelir; dördüncüsü mugalatî kıyas, safsataya dayandığı için kıyas bile sayılmamalıdır (İbn Rüşd, 2016: 75). İbn Rüşd'ün tenkidinin günümüzde de yol gösterici olması gerekir. Gazzalî'nin felsefe için ne düşündüğünü anlamak için kendi düzeyindeki alimlere (havasa) yönelik yazdıklarına bakmak uygun olacaktır.

Gazzalî'nin eserlerini felsefe karşıtı olarak yorumlayan ve onu takip ederek felsefe ile arasına mesafe koyan dindar kitle, garip bir şekilde tam aksini savunduğunu

düşündüğü (ve kendisinin tasvip ve takip etmediği) İbn Rüşd'ün Hristiyan dünyasında taraftar bulup takdir edilmesinden de övünç payı çıkarabilmektedir.

Gazzalî'nin İtirazları

Gazzalî'nin muhtelif eserlerindeki genel bazı felsefe ve felsefeci suçlamalarının *Tehafütü'l-Felasife*'de detaylı olarak açıklanan eleştiriler kapsamında anlaşılması gerekir. Yirmi başlıkta toplanan eleştirilerin on biri için çürütüp geçersiz kılma anlamında “ibtal”, altısı hakkında aciz bırakma anlamında “taciz”, kanıtlarını yetersiz bulduğu ikisi hakkında “acz” ve aldatmaya baş vurulduğunu düşündüğü biri hakkında da “telbis” terimini kullanarak eleştiri yaptığını Gazzalî bizzat belirtmektedir (Gazzalî, 2014:26).

Gazzalî tarafından verilen tepkiye göre tasnif edildiğinde (kısaltılarak) eleştiriler şöyle belirtilebilir:

İbtal edilenler: “Alem ezelidir.”, “Alem ebedidir.”, “Allah'ın özüne sıfatlar eklenemez.”, “İlk varlık cins ve fasla bölünemez.”, “İlk varlık mahiyetsiz, basittir.”, “İlk varlık cüziyatı bilmez.”, “Gökleri hareket ettiren amaç Allah'a ibadettir.”, “Göklerin nefsi bütün cüzileri bilir”, “Mucizeler imkansızdır.”, “İnsanî nefislerin yok olması imkansızdır.”, “Cennet ve cehennemde nefisler yeniden dirilmezler.”.

Taciz edilenler: “İlk varlık cisim olamaz.”, “Sonsuz bir zamanın varlığı yaratıcının inkârıdır.”, “İlk varlık küllileri tür ve cins olarak bilir.”, “İlk varlık kendi zatını bilir.”, “Gök iradeyle hareket eden bir canlıdır.”, “İnsan nefsi cevherdir.”.

Aciz bulunanlar: “Ezelî alemin yaratması Allah'ın ispatıdır.”, “Allah birdir.”.

Aldatıcı olduğu düşünüldüğünden telbis edilen: “Allah alemin yaratıcısıdır ve alem de O'nun eseridir.”.

Gazzalî öğrenci ve takipçilerini, sırf felsefeciler söyledi diye doğru sözleri reddetmelerinin yanlış olacağı konusunda ikaz eder. O'na göre ancak akıllı kıt olanlar gerçeği söyleyene bağlı olarak anlar (Gazzalî, 2016: 143). “Akıllı başında olan kimse ise bu konuda Hz. Ali'nin (Allah ondan razı olsun) şu sözüne uyar; ‘Sakın hakkı adama bağlı olarak tanıma. Tersine önce hakkı tanı, sonra dolayısı ile hakka bağlı olanı tanırısın.’ (Gazzalî, 2016: 143).”

Gazzalî gerçeğin ancak akla bağlı olarak görülebileceğini defalarca yineler. Akıl ölçüsü de mantıktır. Felsefecileri eleştirirken de akıl ve mantık çerçevesinde mantık yürütmüştür. Akıl yürütmeleri zayıf, mantıkî tutarlılıktan uzak bulduklarını tam da bu nedenlerle eleştirir. İbtal ettikleri akıl ve mantık ile ulaşılabilecek hiçbir bilgiye dayanmadıklarını düşündükleridir. Taciz ettikleri ya da aciz buldukları eksik bilgi ya da hatalı mantık yürütmelerin mevcudiyetini tespit ettikleridir.

Akla ve onun ölçüsü olarak gördüğü mantığa o kadar çok önem ve öncelik verir ki dinî ön yargı sahiplerini irkiltecek örnekler vermekten de çekinmez. Mesela “Allah

her şeye kadirdir” yargısı Gazzalî’ye göre mantıken doğru değildir. “Allah sadece mümkün olan şeyleri yapmaya muktedir” denmelidir. Çünkü kendisi gibi bir Allah yaratamaz. Allah her şeyi bilir denir, oysa kendisi gibi birinin olduğunu bilemeyeceği için, sadece olanları ve olabilecekleri bilir denmelidir, diye düşünür (Gazzalî, 2002: 91).

Gazzalî Eleştirilerindeki Argümanlar

Gazzalî felsefeyi eleştirirken felsefeciler tarafından kullanılan felsefî argümanları kullanacağını baştan açıklamıştır. Eserinin ismindeki “tehafüt/tutarsızlık” da oradan gelmektedir. Filozofları kendi argümanları ya da akıl yürütmelerindeki mantıksızlıkları ortaya çıkararak eleştirir. Genellikle zannedildiği gibi dinî argümanlar kullanmaz.

Filozofların metafizik bilimleri (ilahiyat), tabiat bilimleri ve mantık bilimlerindeki amaçlarını kapsayan tutarsızlıklarını öz ve kısa bir şekilde aralarında hak-batıl ayrımı yapmaksızın sunmayı uygun buldum.

...

(F)elsefecilerin tutarsızlıklarını, görüşlerinin çelişikliğini, karıştırmalarının ve azgınlıklarının gizliliklerini ortaya çıkaracak anlaşılır bir eser ortaya koymak istiyorum (Gazzalî, 2016: 35).

İtirazların önemli bir kısmının aslında Müslüman bir alimin itiraz etmeyeceği hususlar olması da bu tezi destekler. Gazzalî’ye göre sonuç; kullanılan yöntem ve akıl yürütmeye ulaşılan mantıksal bir sonuç olmalıdır. Bir akıl yürütme sonucu olmadığı anlaşılan (akıl yetersiz/yetkisiz kaldığı vahyin alanına giren) birtakım kanıların/sanıların (dine uygun olup olmamasına bağlı olmaksızın) felsefî hakikatlermiş gibi sunulmasına karşıdır.

Gazzalî’nin felsefeye itirazlarının iki yönünün felsefî ve ideolojik olduğunu vurgulayan Aydın, bunların felsefî sahada kalmadığı için sonradan Kant tarafından yapılanlara benzer şekilde rasyonel teolojinin imkansızlığının gösterilmesi çabası olarak algılanamayacağını belirtir (Aydın, 2016: 141). Aydın da Gazzalî’nin argümanlarının (ideolojik yani devlet ideolojisi Eş’ari itikadı ile ilgili olanlar dışında) felsefî olduğunu kabul etmekle birlikte, sonuçta felsefenin dinî duyguları zayıflatacağı gerekçesiyle engellenmesinden sorumlu olduğu düşüncesindedir (Aydın, 2016:144).

Goodman’ın bir İslam kelimci ve felsefecisi olarak geniş yer verdiği eserinde Gazzalî’den ‘Sûfi-esinli teolog, hukukçu ve felsefenin felsefî eleştiricisi’ (Goodman, 2006:175) şeklinde söz ettiği görülmektedir.

Gazzalî’nin, felsefecilerin dinin alanına girdiğini düşündüğü bazı fikirlerine bir dindar tepkisiyle itiraz ettiği düşünülebilir ve bunda bir haklılık payı da olabilir. Fakat burada önemli olan itirazın hangi motivasyonla yapıldığı değil, itirazda

kullandığı argümanlardır. Bu argümanlar dinî değil, mantıksal, aklî ve kullanılan metoda yöneliktir. Konuya dinî bakış açısıyla bakarak tavır alabilecekler dahi defalarca akli kullanmaya davet edilmiştir.

Gazzalî'nin akıl ve kesin bilgi hakkında düşüncesini belirginleştirecek alıntılar, argümanlarının neler olabileceği hakkında fikir verebilir.

Her şeyden önce şunu anla ki, sende bir hissi, bir vehmi bir de akli olmak üzere üç hüküm veren güç bulunur ve bunlardan doğruyu bulan ise sadece akli hüküm veren güçtür (Gazzalî, 2013: 32).

Mesela on sayısının üç sayısından büyük olduğunu bildikten sonra biri ortaya çıkıp da: “hayır üç ondan büyüktür. ‘Çünkü ben bu değneği yılan yapabilirim’ dese ve gerçekten değneği yılan haline getirse de ben bunu gözlerimle görsem, bu olay yüzünden rakamlarla ilgili bilgimden asla şüpheye düşmem; sadece adamın nasıl olup da değneği yılan yaptığına hayret ederim (Gazzalî, 2016: 94).

Gazzalî'nin uzun süren bir bunalımdan sonra aklına tekrar güvenmeye başlamasında paradoksal bir mekanizma olduğu gözlemlenirse de sonuç yine aklın hakimiyetidir. Paradoks olarak görülebilecek durum; Gazzalî'nin aklına güvenmediği için girdiği bunalımdan çıkıp tekrar aklına ve akıl yürütmelerine güvenmesinde akli deliller ve mantıkî kıyaslamaların değil Allah'ın kalbine akıttığı bir nurun etkili olmasıdır.

Nihayet günün birinde Ulu Allah beni bu dertten, bu bunalımdan kurtardı. Vicdanım normal sağlıklı haline döndü. Artık zarurî akıl prensiplerini onaylıyor, onları güvenilir temel kaynaklar olarak kabul ediyordum.

Bu bunalımdan çıkışım delil düzerek veya ard arda cümleler (kıyas önermeleri) sıralayarak değil, doğrudan doğruya Ulu Allah'ın kalbime akıtmış olduğu bir nur sayesinde oldu. (Gazzalî, 2016: 98)

Sonuç

1. Gazzalî'nin karşı oldukları şunlardır.

- a. Felsefe kullanılarak din (İslam) düşmanlığı yapılmasına karşıydı.
- b. Felsefe maskesiyle yapılan din düşmanlığını fark edenlerin felsefenin tamamını reddetmelerine karşıydı.
- c. Aklın özgürce kullanımının engellenmesine, mantıktan ve bilimden uzak olunmasına karşıydı.
- d. Taklide, akıl kullanmadan yapılan (dini ritüeller dahil) her türlü eyleme karşıydı.
- e. Bilgi olmadan fikir sahibi olunmasına karşıydı.

2. Gazzalî akıl, felsefe ve bilime karşı değildir.

a. Akıl her eserinde yüceltmış, (akıl kullanımının usulü olarak gördüğü) mantık'ı kalam ilmine dahil ederek bir milat oluşturmuştur. Gazzalî'den önceki kelamcılar müteakaddimîn, sonrakiler müteahhirîn olarak anılmaktadır.

b. Sadece bazı felsefecilerin, teolojik bazı fikirlerini; argümanları ve kullandıkları mantık/yöntem konusunda, kesinlikle felsefî argümanlar kullanarak eleştirmiş, bunların dışındakileri benimsediğini defalarca belirtmiştir.

c. Felsefe zaten eleştirilerek yapılan bir insan faaliyetidir. Felsefeye itiraz da felsefe yapmaktır. Filozofların fikirlerine itiraz edilerek yapılan felsefe düşmanlığı değil, felsefenin ta kendisidir.

d. Gazzalî'ye bilim düşmanlığı yakıştırması, hiçbir mazereti olamayacak açık bir iftiradır. Gazzalî, bilim düşmanlığının dine en büyük zararı vereceğini sürekli tekrarlamış, din adına dahi olsa bilim düşmanlığını reddetmiştir.

3. Gazzalî'nin felsefe, bilim akıl karşıtı olduğu iddiası kuşkuludur.

a. Gazzalî yüzlerce yıl süren ve bir kültür coğrafyasının tamamını kapsayan felsefe-engelleyici güce sahip olmak bir yana çağdaşlarının dahi itiraz ve eleştirileri ile karşılaşmıştır.

b. Gazzalî muhaliflerinden biri de İbn Rüşd'dür ve kendi (İslam) toplumu üzerinde (kilisenin tüm engellemelerine rağmen) Batı'daki kadar etkin olamamıştır.

c. Neredeyse her Müslüman evine girmiş *İhyâü Ulûmi'd-Din* yazarı Gazzalî'nin akıl bilim felsefe düşmanı olarak görülmesi/gösterilerek düşmanlaştırılması dindar insanların akıl bilim ve felsefeden daha da uzaklaşması sonucuna hizmet etmektedir.

4. Felsefe karşıtlarının bir örneği (prototipi) olarak Gazzalî'nin tercih edilme nedeni felsefenin tutarsızlığı iddialarının tutarsız olduğunu *Tehafüt-üt tehafüt ile* öne süren İbn Rüşd olabilir. Kullanışlı bir şablon kendiliğinden oluşmuş gibidir. Felsefeyi tutarsız bulan bir figür ve bu iddianın kendisinin tutarsız olduğunu kanıtlamaya çalışan karşı figür: Şablonlarla düşünmeye alıştırılmış kitleler için çok kullanışlı birer simge olarak değerlendirilmiştir. İroni, bu şablonla; (sözde) şablon dışı insanların felsefe bilim akıl vb tarafında olduklarına da inandırılmasıdır.

5. Trafik kazalarını trafik canavarı, enflasyonu enflasyon canavarının yapması gibi geri kalmışlık için bir günah keçisi bulunmuş, wodoo bebeği gibi imal edilmiş muhayyel bir Gazzalî hayaleti ile suçluyu bulduğuna inandırılan toplum kendisinin suçsuz ve haklı olduğuna inandırılmıştır. Böylelikle düşünsel tembellik ve edilginliğin devam ettiğinden/edeceğinden endişe edilmektedir.

6. Gazzalî için yaratılan imaj sayesinde; bazan dine, bazan dindarlığı ile öne çıktığı düşünülen kişi/gruplara, siyasi partilere, tarihi şahsiyetlere muhalefet etmek kolay ve tehlikesiz olarak görülebilmektedir.

7. Gazzalî'nin farklı kitaplarında yer alan, farklı muhataplar için yazılmış hususların maksadından ve bağlamından kopartılarak, istenen anlamları ifade edebilecek kombinasyonlar oluşturulması sık sık karşılaşılan bir uygulamadır. Fakat gelinen son durumda Gazzalî sembolü kullanılırken tekrar tekrar gerekçe belirtmeye gerek kalmamaktadır. Toplum bu şablonu zaten kabul etmiştir. Aksini iddia etmek uzun ve başarı şansı çok düşük kanıtlama gayretlerini gerektirmektedir.

8. Gazzalî hakkında, gerçeğe daha uygun olarak, akıl ve bilim yanlısı olduğunun vurgulanması (bir din alimi olarak) felsefe yanlılarının ulaşmak isteyeceği dindar kitleye daha çabuk ve etkili olarak ulaşılmasında çok yararlı olabilecektir.

Kaynakça

- ATAY, Hüseyin (2003), *Gazâlî ve İbn Rüşd Felsefesinin Karşılaştırılması*, İstanbul, Kelam Araştırmaları 1: 2 (Sayfa: 3-48)
(<http://dergipark.org.tr/download/article-file/179658>)
- AYDIN, Hasan (2016), *İslam Kültüründe Felsefenin Krizi ve Aydınlanma Sorunu*, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- CORBİN, Henry (2017), *İslam Felsefe Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul, İletişim Yayınları.
- DAĞ, Mehmet ve AYDIN, Hasan (2017), *Ortaçağ İslam Kültüründe Felsefe Akımlar, Filozoflar ve Temel Sorunlar*, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Ebu Hamid El-Gazali (2002), *Felsefenin Temel İlkeleri (Makasıdu'l-Felasife)*, çev. Cemaleddin Erdemci, İstanbul, Vadi Yayınları.
- Ebu Hâmid El-Gazzâlî (2013), *Mi'yâru'l-İlm İlmin Ölçütü*, çev. Ali Durusoy ve Hasan Hacak, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Ebu Hamid El-Gazzâlî (2014), *Tehafütü'l-Felasife*, çev. Mahmut Kaya ve Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- GOODMAN, Lenn E. (2006), *İslam Hümanizmi*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- GUTAS, Dimitri (2004), *İbn Sina'nın Mirası*, çev. M. Cüneyt Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları.
- GÜRÜZ, Kemal (2016), *Medrese v. Üniversite*, İstanbul, Ka Kitap.
- İbn Rüşd (2016), *Felsefe Din İlişkileri Faslı'-makal el-Keşf an minhâc'l-edille*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- İmam Gazalî (2016), *El-Munkizü Mine'd Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, Çev. Salih Uçan, İstanbul, Kayıhan Yayınları.
- RUSHDIE, Salman (2016), *İki Yıl Sekiz Ay Yirmi Sekiz Gece*, İstanbul, Can Sanat Yayınları.

- SİFİL, Ebubekir (2014), *İmam Gazzalî'ye Dair Mülakat*, İstanbul, Sahn-ı Semân İslami İlimler Eğitim ve Araştırma Merkezi. (<https://www.slideshare.net/slideshow/ebubekir-sifil-mam-gazalye-dair-mlkt/42838712>)
- UYANIK, Mevlüt (2016), *İslam Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzalî ve Mevlânâ Örneği*, Ankara, Araştırma Yayınları.
- YANARDAĞ, Merdan (2013), *Türkiye Neden Feda Edildi*, İstanbul, Destek Yayınları.